

Ольга Гончар

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, відділ української історіографії, Інститут історії України НАН України (м. Київ, Україна), honchar_o_t@ukr.net

МИКОЛА КОСТОМАРОВ І ЙОГО МІСЦЕ В УКРАЇНСЬКІЙ СЛАВІСТИЦІ: ПЕРШІ КРОКИ Й ЗДОБУТКИ

У статті висвітлюється образ видатного українського вченого-славіста й суспільно-політичного діяча Миколи Костомарова (1817–1885). Він стояв біля витоків вітчизняного слов'янознавства доби національного відродження, коли на чільне місце піднімалися проблеми самоідентифікації бездержавних народів Європи. Опанувавши здобутки філософсько-історичної думки епохи просвітництва та початків романтизму, створив україноцентричний проект возз'єднання слов'янських народів на основі культурної, мовної та історичної спільності, поклавши його на ґрунт християнських цінностей свободи, рівності, братства й любові. В умовах імперського переслідування будь-якого вільнодумства потрапив до чорного списку «політично неблагонадійних осіб» і в ньому перебував до кінця життя.

Ключові слова: глобалізація, євроінтеграція, націєтворення, соціо-гуманітарні науки, славістика, романтизм, народництво, слов'янська федерація.

Становлення української державності у XXI ст. характеризується появою нових політичних, економічних та соціокультурних тенденцій, які супроводжуються численними викликами. Останнє п'ятиріччя актуалізувало ряд глобалізаційних проблем, пов'язаних з інтеграцією України у загальносвітовій та європейській простір. Нині вже не викликає сумніву, що наша держава повільно, однак невпинно рухається в бік Європи. І як би не хотілося нашому східному сусідові зберегти свій вплив на українському просторі, однак штучно створювана віками «братня» пуповина дала серйозну тріщину, залатати яку неможливо.

Процес модернізації та європеїзації охоплює усі сфери нашого буття, і для того, щоб дивитися у майбутнє впевнено, необхідно осмислено здійснювати кожен крок. На нашу думку, саме зараз перед українською соціогуманітаристикою постало надважливе завдання – дати виважену оцінку процесам, що відбуваються в Україні та навколо неї, з огляду на минуле й проєкцією у майбутнє. Без належного наукового аналізу євроінтеграційного шляху українська держава та її суспільство можуть постраждати від засилля псевдопатріотичних ідей та рутинних переконань, закладених колоніальним минулим й антигуманною радянською доктриною. Саме вона залишається міцним підґрунтям спотвореної свідомості значної частини українського суспільства, незважаючи і всупереч подіям останніх років. Просування України на шляху до Європи відбувається у складних умовах не тільки військової агресії, а й гібридної війни, спрямованої на постійну деформацію суспільної свідомості. Саме соціогуманітарним наукам належить протистояти викликам сучасності й «внести конструктив у міжнаціональні відносини». Тим більше цим займається славістика, яка, на думку академіка О. Онищенко, «народилася з бажань знайти у слов'янських народів, у їхній історії, літературі, культурі, звичаях і традиціях, ментальності спільне, подібне, близьке, яке було і є. І тому, що у слов'янському світі відбулися суттєві зміни. Після розпаду Радянського Союзу, Югославії, Чехословаччини утворилося більше десяти самостійних слов'янських держав і питання розвитку націй, міжнаціональних відносин, позиціонування слов'янських націй у міжнародному середовищі набули нового, актуального звучання. Науковий потенціал славістики, яка протягом усієї історії сприяла єднанню слов'янських народів, може дати надійні орієнтири в націєтворенні і державотворенні і на сучасному етапі»¹.

---

¹ *Онищенко О. С.* Славістика в контексті нових тенденцій у соціогуманітаристиці // *Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2017 р.)* / НАН України, Укр. ком. славістів, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т укр. мови НАН України, Ін-т л-ри

Читачеві на перший погляд може здатися, що авторка надто далеко відійшла від теми своєї студії. Однак ми вважаємо за необхідне актуалізувати історичну складову української євроінтеграції у світлі образу одного з найяскравіших представників української інтелектуальної еліти XIX ст., які стояли біля витоків української славістики як складової загальноєвропейського наукового дискурсу. Прийнято вважати, що початки української славістики як комплексної дослідницької сфери припадають на першу третину XIX ст., а в другій третині вона відокремилася від студій вітчизняної історії та почала централізуватися². Саме тоді на славістичному горизонті й з'являється постать, яка багато в чому стала визначальною не тільки для вітчизняної славістики, а й для європейської та світової загалом.

Микола Костомаров – людина своєї доби, на творчість якої мали вплив тогочасні філософські ідеї, суспільні настрої та політичні трансформації. Реальність епохи національного відродження ще з кінця XVIII ст., а особливо у першій половині XIX ст., рясніла множинністю принципів ієрархізації, кожен з яких визначався цінностями, що конкурували між собою і були фактично несумісними, адже представляли інтереси конфліктуючих сторін. Значно пізніше цю особливість діяльності історика описав французький соціолог П'єр Буд'є, маючи на увазі не самого Костомарова, а багатьох вчених того фаху³. Прикметно, що у цьому розмаїтті він не загубився, а знайшов свій «Божий промисел», який бачив у служінні науці для блага всього суспільства. Певні узагальнення образу Костомарова-славіста ми вже презентували⁴, однак ця проблематика потребує більш глибокого аналізу і деталізації.

ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2017. С. 10.

² *Копилов С. А.* Слов'янознавство [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.history.org.ua/?termin=slov'janoznavstvo](http://www.history.org.ua/?termin=slov%27janoznavstvo)

³ *Бурд'є П'єр.* Номо academicus. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2018. С. 26.

⁴ *Гончар Ольга.* Образ вченого-славіста XIX ст.: Микола Костомаров // Слов'янський світ Олафа Брока: Збірник за матеріалами

Новаторський підхід ученого у висвітленні значної кількості проблем соціогуманітарного напрямку породжували полемічні війни навколо його текстів і особистості самого М. Костомарова протягом всього його життя. Вони не припинялися й після його смерті та переросли в «історіографічні війни», які тривають і донині. Практично ніколи дослідники не були солідарними в оцінках спадщини вченого, а це лише підтверджує думку про неординарність самого Костомарова як мислителя. На даний момент, попри стійку історіографічну традицію у розвитку костомаровознавства, за влучним висловом О. Журби, ми досі «замість складної, драматичної інтелектуальної біографії динамічного історика-мислителя, історика/пропагандиста/популяризатора, історика-археографа, суспільного діяча з притаманними йому особистісними параметрами, представленого в широкому контексті суспільної ситуації, ідейної боротьби, історичної думки Російської імперії, маємо спрощений каркас персонажа із ретроспективно заданими йому характеристиками»⁵. Прийшов час реконструювати багатовимірний осучаснений образ Миколи Костомарова, вітчизняного мислителя, який мріяв і творив ідеалістичні форми буття, сподіваючись на те, що вони стануть колись цілком реальними не тільки для України, а для всього слов'янського світу.

Українська славістика як академічна галузь науки склалася саме у період панування романтичного напрямку в літературі, науці, мистецтві, а також суспільно-політичній та історичній думці. Вплив романтизму на розвиток історико-філологічних

доповідей семінарів до 150-річчя від дня народження першого професора слов'янських мов Університету Осло / ред. Тамара Льоннгрєн, Наталія Хобзей. Львів, 2018. С. 28–42 (укр. та англ.); *Її ж.* Образ українського інтелектуала-славіста XIX ст. (на прикладі М. Костомарова та його сучасників) //Слов'янські обрії : доп. укр. учасн. XVI Міжнар. з'їзду славістів (м. Белград, Сербія, 20–27 серп. 2018 р.). Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2018. С. 322–329.

⁵ *Журба О. І.* М. І. Костомаров у репрезентаціях українських історіографічних нарративів // Харківський історіографічний збірник. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. Вип. 16. С. 78.

досліджень був настільки відчутним, що ці студії довгий період йшли «в ногу», а це безпосередньо відображалось й на славістичних дослідженнях. Романтичне світобачення історичного руху поєднувало в собі ідеї моральності, естетики, захоплення фольклорними, етнографічними, мовними особливостями народного буття, які здебільшого розглядалися в історичній еволюції. Традиційно вважається, що романтизм прийшов на зміну просвітництву, яке звеличувало античність.

На нашу думку, Микола Костомаров сформувався як романтик, а згодом (або ж одночасно?!) і як український славіст, пройшовши шлях від опанування класичної філософії просвітницької доби, певний час захоплюючись античністю, до усвідомлення того, що це не задовольняє його інтелектуальні запити. Це сталося у харківський період його життя.

На шляху Костомарова-студента трапилось обмежене коло професорів, які інтелектуально стимулювали і сприяли формуванню дослідницьких інтересів, однак вони допомогли йому віднайти себе у фаховому відношенні та обрати стратегію історичного дослідження. Про це він згадував чи не у всіх варіантах своєї автобіографії. На думку С. Копилова, значний вплив на Костомарова справив П. Гулак-Артемівський, тодішній ректор Харківського університету та член гуртка романтиків. Але, на нашу думку, це твердження можна піддати сумніву, адже Микола Іванович оцінював викладацькі здібності Гулака-Артемівського не надто високо. Зокрема, він писав, що це «людина, беззаперечно, з поетичним даром, як показали його малоруські вірші, однак у своїх лекціях з руської історії відзначався порожнім риторством і пихатістю». Однак, перебуваючи на квартирі в Гулака-Артемівського, студент Костомаров так захопився читанням історичних книг, що забажав дізнатися про «долю всіх народів». Окремо він вивчав «літературу з історичної точки зору»⁶. І в цьому він пішов значно далі за свого вчителя. У 1840 р., складаючи магістерський іспит з руської історії Гулаку-Артемівському, він отримував запитання, які здалися

---

⁶ *Костомаров Н. И.* Автобіографія. К 190-летию со дня рождения. Киев: Стило, 1997. С. 31.

йому надто легкими, так що відповіді на них можна було без читання жодної додаткової літератури⁷.

А от про вплив Ізмаїла Срезневського С. Копилов зауважує цілком справедливо. Колишній учень Гулака-Артемовського став одним з перших наставників Костомарова у слов'янознавстві. Микола Іванович у своїх спогадах констатував “особливу любов до слов'янської мови і літератури” І. Срезневського, з яким особисто познайомився восени 1837 р., а з його “Запорожской стариной” ще раніше. На хвилі спільних інтересів дуже швидко між ними налагодилися тісні контакти, насамперед, щодо історико-славістичних студій. Із власної бібліотеки М. Костомаров надсилав І. Срезневському праці німецького історика Б. Нібура, виконував інші його прохання. У свою чергу, видавець “Запорожской старины” знайомив молодшого колегу із працями зарубіжних авторів, археографічними виданнями, серед яких був і так званий Краледворський рукопис, що зацікавив М. Костомарова⁸.

Дещо пізніше, коли Микола Іванович, зосередившись на аналізі народних пісень як історичного джерела, встановив фальсифікацію Срезневським розміщеного в збірнику “Запорожской старины” фольклору і з боєм відзначав, що тоді це ввело його в оману⁹. Однак серйозне захоплення українською мовою, літературою та славістикою під впливом Ізмаїла Івановича залишилося з Костомаровим на все життя.

Потужним ґрунтом для розуміння давньої та середньовічної історії були лекції професора М. Луніна, який на думку Костомарова, був одним «з кращих викладачів всесвітньої історії, які коли-небудь з'являлись у наших університетах. Він був озброєний всією сучасною вченістю, отримавши її в німецьких університетах, де кілька років слухав лекції»¹⁰. Попри відсут-

---

⁷ Там же. С. 43.

⁸ *Копилов С. А.* Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. С. 133.

⁹ *Костомаров Н. И.* Автобіографія. С. 37.

¹⁰ Там же. С. 30.

ність у професора яскраво вираженого ораторського таланту, його історіософські погляди всіляко сприяли зацікавленню студента Костомарова народом як рушійною силою історії з огляду на його внутрішній світ. Занурення у новий об'єкт дослідження змусив історика-початківця звернутися спочатку до просвітницької філософії, а згодом до праць ранньоромантичної доби. У результаті романтизм став світоглядною основою його студій. Природні здібності й невтомна праця над своїм саморозвитком перетворили М. Костомарова на мислителя й професора-оратора.

Небагатьом ученим на шляху до професорської кафедри прийшлося двічі писати магістерську дисертацію. Миколі Костомарову довелося опанувати себе після цього випробування і не зійти з обраного шляху. Перша дисертація «О причинах и характере Унии в Западной России» знайшла схвалення серед більшої частини харківської наукової еліти (до речі, П. Гулак-Артемівський виступив тоді проти дослідницької теми щодо унії, а підтримав його професор А. Валицький, який особисто звернувся до Ради університету з проханням призначити дату публічного захисту¹¹). Праця була заборонена російською православною церквою, яка тоді (і зараз, до речі), працювала у тандемі з імперською владою. Тоді зчинився справжній скандал, до якого мали відношення і чиновники, і «небайдужа» імперська професура, і представники духовенства, особливо архієрей Інокентій (Борисов). Саме він у листі до свого петербурзького друга писав, що тема дисертації має не тільки історичне значення, а й державне, однак якщо інформація оприлюдниться іноземними журналами, то дасть привід думати «що серед руських є люди, які дивляться на унію не по-руськи»¹². Отже, вже на ранньому етапі своєї наукової кар'єри (1840–1842) Микола Костомаров наважився нестандартно мислити, йти проти звичних моделей, публічно руйнуючи міфи. Потім була друга магістерська дисертація, де предметом дослідження стала ру-

---

¹¹ *Айзеншток І.* Перша дисертація Костомарова // Україна. 1925. Кн. 3. С. 22.

¹² Там само. С. 23.

ська народна поезія як історичне джерело. Не вся професура схвалила новаторський підхід молодого дослідника, оскільки вважала мужицькі пісні недостойними наукового аналізу, однак М. Лунін позитивно поставився до роботи М. Костомарова, і дисертація успішно пройшла захист. Пізніше викладач намагався відправити свого талановитого студента на стажування за кордон, однак професура була проти, адже через своє захоплення народним елементом М. Костомаров вважався не зовсім нормальним¹³.

Згодом у його діяльності був короткий рівненський період який сприяв утвердженню його дослідницьких інтересів, однак і це відбувалося у складних умовах. Костомарову довелося почувати себе білою вороною в очах тих, хто не визнавав історичної ролі народу, а сприймав історію як літопис життя “французьких людовиків, німецьких фердинандів, а зовсім не про такий народ, якими є малоросіяни, і то в підручниках і керівництвах”¹⁴. Молодому історику, викладачу Рівненської гімназії, вдалося об’їздити у етнографічних подорожах українські землі, де він був вражений рабським становищем селян. Картини народного життя, які були близькі йому з дитинства, підштовхували Костомарова до глибокого пізнання історичної долі народу у далекому минулому, насамперед киево-руського періоду.

Презентація студійних результатів, яким передували етнографічні розвідки на Волині, відбувалася у стінах гімназії, де молодий дослідник прочитав лекцію про удільний період історії Русі. Вже тоді були зроблені висновки про Київську Русь як ранньофеодальну монархічну державу з особливим устроєм, династичною боротьбою, зовнішніми і внутрішніми причинами її занепаду.

Як бачимо, вчений ретельно готувався до київської університетської кафедри. Так сталося, що потрапивши в професор-

---

¹³ *Семевский В.* Николай Иванович Костомаров (1817–1855) // Русская старина. 1886. № 1. С. 18

¹⁴ *Міяковський В.* Костомаров у Рівному // Україна. 1925. Кн. 3. С. 49.

сько-студентське лоно, Микола Іванович розкрився у декількох ампулах: блискучий професор з власною тематикою лекцій з руської історії, слов'янофіл, який поглибив і трансформував цей напрям, надавши йому киево-руського централізму, зрештою політичний злочинець зі зламанною долею в особистому житті. Але спочатку все було оповите романтичними настроями доби, які у колі однодумців О. Марковича, М. Гулака, В. Білозерського, П. Куліша, Т. Шевченка та університетської молоді сфокусувалися навколо проекту майбутнього всього слов'янського світу. У костюмаровознавстві ця тематика висвітлюється дуже широко, і ми не маємо можливості в межах нашого дослідження глибоко зануритися в її аналіз. Однак декілька зауваг з цього приводу зробимо.

Перш за все потрібно з'ясувати, якою була роль Миколи Костомарова у створенні братства як першої української політичної організації зі слов'янським серцем. По-перше, він був ініціатором єднання київських слов'янофілів, які намагалися знайти нову модель справедливого суспільства, оскільки на собі відчув трагічність долі українського народу, затисненого лещатами кріпосного права. Про це Костомаров говорить у всіх варіантах своєї автобіографії. По-друге, саме у діяльності братства він міг реалізувати результати своїх наукових розвідок, здійснених на хвилі романтизму, народництва та українофільства. По-третє, Микола Іванович був глибоко віруючою людиною, і тому ідейною основою програмних документів були християнські цінності й мораль. По-четверте, українофільство вченого проявилось у бажанні поставити віками зневажений народ на історично виправдане місце у слов'янському світі. Якщо ж коротко охарактеризувати «Книги буття українського народу», то, незважаючи на списану у А. Міцкевича форму, програмний документ Кирило-Мефодіївського братства був абсолютно відмінний у змістовому значенні. І хоч одноосібне авторство «Закону Божого» знову й знову доводиться або ж спростовується, однак визначальна роль Костомарова у його створенні, на нашу думку, все ж не викликає сумніву. Головне, що це була перша спроба змоделювати ідеальне суспільство, де панує свобода і братерська любов. Однак у країні, де «цар

московський все рівно був, що ідол і мучитель», не могли пробачити ні мрій, ані слів про волю. Тут усе сприймалося як сепаратизм і державний злочин, тому покарання знайшло своїх героїв. Загалом, дискурс проблем Кирило-Мефодіївського братства є досить актуальним у сучасній українській соціогуманітаристиці, однак запитань, які залишаються поки що без відповіді, дослідникам не бракує.

Цікаво, що М. Костомаров, перебуваючи у вирі суспільно-політичних подій Російської імперії, завжди намагався основну увагу приділяти науковим студіям. Паралельно з викладацькою діяльністю та участю в Кирило-Мефодіївському братстві, він опублікував один з найвідоміших своїх славістичних творів «Слов'янська міфологія»¹⁵, куди увійшли уривки з його оригінального лекційного курсу. Праця продемонструвала дослідницький талант і вміння глибоко зануритися у тему, а це, в свою чергу, давало можливість читачеві уявити таїнства внутрішнього світу слов'янства очима вченого. Так поетично і водночас науково про міфологію слов'ян на імперських теренах до нього ще ніхто не писав. М. Костомаров опрацював всю доступну йому літературу, використав матеріали етнографічних подорожей, які здійснював у харківській і рівненській періоди, тому його студія мала величезний вплив на розвиток славістики. На думку М. Яценка, ця праця виникла у Костомарова під впливом просвітницької філософії Я. Коллара, Я. Герреса, Ж.-Ф. Лафітто, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Ф. Дююї, Ф. Шеллінга та ін.¹⁶ Уявлення про міфологію слов'ян у Костомарова ґрунтувалися на розумінні внутрішнього світу українського і російського народів, однак його симпатії були на боці українців. За словами М. Яценка, уже в 1830–1840-х рр. вчений себе ідентифікував з українською народністю, а дослідження її словесності розглядалося як

---

¹⁵ *Костомаров Н.* Славянская мифология. Киев: Тип. И. Вальнера, 1847. 113 с.

¹⁶ *Яценко М. Т.* М. І. Костомаров – фольклорист і етнограф // *Слов'янська міфологія.* Київ, 1994. С. 18–20.

підвалина окремішності¹⁷. Ця ж формула застосовується вченим до виокремлення усіх слов'янських народів.

Микола Костомаров за життя посів особливе місце у плеяді українських славістів. Беручи на себе відповідальність за правдиве відображення слов'янського минулого відповідно до інформації з історичних джерел, він постійно наражався на гнів влади та осуд з боку прихильників офіційної імперської ідеології. Уже на ранньому етапі дослідницької діяльності вчений зазнав висміювання, критики і заборони, однак не зійшов з обраного шляху. Важливо, що вченому вдалося розвинути багато слов'янознавчих напрямів, серед яких історія та фольклор зарубіжного слов'янства у вигляді перекладів українською мовою уривків Краледворського рукопису, польськомовних хронік та оповідань; релігійні проблеми періоду Берестейської унії; міжетнічні стосунки в часи Хмельниччини; духовного розвитку та міфології слов'ян тощо. Початки славістичних досліджень Миколи Костомарова мали важливе суспільно-політичне значення. Концепція слов'янської федерації, яку вчений тоді запропонував, була спробою піднятися над непростими українсько-польськими та українсько-російськими відносинами з метою відродження слов'янської єдності¹⁸.

У підсумку наголошуємо, що роль Миколи Костомарова у розвитку української славістики – тема дуже широка і потребує міждисциплінарного підходу, який, на жаль, не є надто популярним у подібних дослідженнях.

---

¹⁷ Там само. С. 26.

¹⁸ *Козак С.* Слов'янська ідея в ідеології українських романтиків // Проблеми слов'янознавства. 1996. Вип. 49. С. 40.

Olga Gonchar

Candidate of Historical Sciences
(Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of Ukrainian historiography,
Institute of history of Ukraine
NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
honchar_o_t@ukr.net

MYKOLA KOSTOMAROV AND HIS PLACE IN UKRAINIAN SLAVIC STUDIES: FIRST STEPS AND ACHIEVEMENTS

The article covers the image of the prominent Ukrainian scholar-slavist and social-political figure Mykola Kostomarov (1817–1885). He stood at the origins of the national Slavonic studies of the age of national revival, when the problem of self-identification of non-stateless peoples of Europe was raised. Having mastered the achievements of the philosophical-historical thought of the epoch of enlightenment and the beginnings of romanticism, he created the Ukrainian-centric project of reuniting Slavic peoples on the basis of cultural, linguistic and historical community, putting it on the ground of the Christian values of freedom, equality, brotherhood and love. In conditions of imperial persecution, any free-thinking fell into the black list of "politically unreliable persons" and was in it until the end of his life.

Key words: *globalization, eurointegration, nation-building, socio-humanities, slavic studies, romanticism, populism, Slavic federation*

REFERENCES

1. Burde, Per. (2018). *Homo academicus*. Moscow: Yzd-vo Ynstituta Haidara. [in Russian]
2. Gonchar, O. (2018). Obraz vchenoho-slavista XIX st.: Mykola Kostomarov. *Slovianskyi svit Olafa Broka – The Slavik world of Olaf Broch*, pp. 28–42. [in Ukrainian, in English]
3. Gonchar, O. (2018). Obraz ukrainskoho intelektual-a-slavista XIX st. (na prykladi M. Kostomarova ta yoho suchasnykiv). *Slovianski obrii – Slavic horizons*, (O.S. Onyshchenko. Ed.), (9), 322–329. [in Ukrainian]
4. Kopylov, S. A. (2005). Problemy istorii slovianskykh narodiv v istorychnii dumtsi Ukrainy (ostannia tretyna XVII – pochatok XX st.). Kam'yanets'-Podil's'kyi: Oiyum. [in Ukrainian]
5. Kopylov, S. A. Sloviaoznavstvo. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=slovjanoznavstvo>. [in Ukrainian]

6. Kozak, S. (1996). Slov'yans'ka ideya v ideolohiyi ukrayins'kykh romantykiv. *Problemy slovianoznavstva. – Problems of Slavic Studies*, (49). [in Ukrainian]

7. Onyshchenko, O. S. (2017). Slavistyka v konteksti novykh tendentsii u sotsiohumanitarystytsi. *Slovianoznavstvo i novi paradyhmy ta napriamy sotsiohumanitarnykh doslidzhen* (pp. 9–14). [in Ukrainian]

8. Zhurba, O. I. (2017). M. I. Kostomarov u reprezentatsiiakh ukraïns'kykh istoriohrafichnykh naratyviv. *Kharkivskiy istoriohrafichnyi zbirnyk. – Kharkiv Historical Collection*, (16). [in Ukrainian]

9. Yatsenko, M. T. (1994). M. I. Kostomarov – folkloryst i etnohraf. *Slovianska mifolohiia*, (pp. 5–43). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian]